

Skammens ansikter

Irene Engelstad

professor emeritus i litteraturvitenskap ved Universitetet i Oslo

Hvor skal jeg gjøre av meg? Dette er skammens første reaksjon. Jeg vil gjemme meg. Romaner av samtidsforfattere som Knausgård, Hjorth, Ramsleie og Solstad viser oss skammen sett både utenfra og innenfra.

Kroppen og selvet er skammens domene. Skammens opphav fins tidlig, i kroppen, i menneskebarnets sårbarhet og hjelpeløshet. Vi er ikke omnipotente, vi erfarer at vi er atskilte individer, avhengig av andre, og etter hvert som vi modnes, erkjenner vi vår egen utilstrekkelighet. Dette er synspunkt som den amerikanske filosofen Martha C. Nussbaum fremmer, med utgangspunkt i psykoanalytisk utviklingspsykologi så vel som i kulturpolitiske og litterære analyser (Nussbaum, 2006). Hun viser hvordan skammen er relatert til andre følelser, som avsky, skyld, sinne og depresjon. Finn Skårderud har skrevet om skammens komplekse, sammensatte karakter, den er beskyttende, og den kan likevel være ødeleggende (Skårderud, 2001 a, 2001b). Den vondeste skammen er å oppleve at man selv ikke er verdig til å elskes. Som Jean-Paul Sartre knytter han skamfølelsen til selvrefleksjonen; den skiller meg fra jeg, og slik kan jeg se meg selv utenfra, med den andres blick (Sartre, 1993; 1994).

Det fins både en god og en vond skam (Skårderud, 2001a). Den vonde skammen er ødeleggende, bringer med seg tungsinn og selvforakt og kan sykeliggjøre individet. Jean-Paul Sartre hevder at vi føler skam i situasjoner der vår subjektivitet blir frarøvet oss, ved at vi blir gjort til objekt for en annens blick. Skammens positive sider får ofte mindre plass. Den beskytter de grensene for intimitet som jeg vil sette, verger om noe så gammeldags som bluferdighet. Siden skamfølelsen er en del av vår selvbevissthet, regulerer den forholdet mellom meg selv og den andre. Skam forteller oss at noe er galt.

Det er ikke overraskende at skammen skifter uttrykk og betydning. I dagens offentlige diskurs om skam har skammens destruktive følger fått stor plass. Det å være uten skam gis en positiv betydning. «Selvsagt er vi skamløse hvis skamløs er synonymt med å være fri», skriver forfatterne av boka *Skamløs* (Bile, Spour & Herz, 2017, s. 7). De bruker ordet å «skamgjøre» når andre påføres usunn skam (s. 11). «Skamløshetens tid er her for å bli», skriver de avslutningsvis. Skamfølelsen er flyttet fra en indre og ensom følelse til en felles kulturell opplevelse, til et vi. Å protestere mot skampåføring er både tappert og riktig. Spørsmålet trenger seg likevel på: Trenger vi skam? At NRKs tv-serie om skam snakkes om i skolegårdene, i avisspaltene, ved middagsbordene, betyr ikke at skammen er ufarliggjort, noe forfatterne jeg skal trekke fram her, vil vise. Først to av dagens mest omdiskuterte forfattere, Karl Ove Knausgård og Vigdis Hjorth, så Dag Solstad, Lars Ramsleie og Per Petterson.¹ Skammen er alltid knyttet til et subjekt, men lidelsestrykket vil være forskjellig, og følges av frykt, ønske om å forsvinne, kvalme, identitetstap, savn og sorg.

---

¹. Jeg har tidligere skrevet om skam i ulike sammenhenger der jeg har lest noen av de samme romanene jeg skriver om her (Engelstad, 2005, 2006, 2016). I oktober 2016 ble jeg invitert til å holde en forelesning om skam i skjønnlitteraturen på et jubileumsseminar som Spiseforstyrrelsesklinikken på Gaustad arrangerte. Jeg opplever at det er stadig nye utfordringer knyttet til å forstå den moderne skammen.

Angsten for utslettelse: Avvisning, skam og kunnskap

For noen år siden hadde Siri Gullestad og jeg en utveksling om Knausgårds roman *Min kamp* (2009) ut fra psykoanalytikerens blikk og litteratutforskerens lesning (Engelstad & Gullestad, 2012). Vi nærleste en scene i begynnelsen av romanen. Scenen er basert på jeg-fortelleren Karl Oves erindring fra han var 8 år gammel: På tv ser Karl Ove at en fiskebåt med sju mennesker har gått ned utenfor kysten, alle har druknet, selv om været var helt stille. Det er uforståelig. Han forteller faren at han samtidig har sett et ansikt i havet, ikke et menneske, forteller han, men «et slags bilde i sjøen». Faren svarer med: «Og ikke gap sånn, (...) Du ser jo ut som en idiot.» Gutten venter likevel at hans opplevelse av bildet i sjøen vil bli bekreftet når foreldrene ser på Kveldsnytt. Men det motsatte skjer:

Da innslaget var over, lød stemmen til min far der inne, deretter latter. Skamfølelsen som spredte seg i meg, var så sterk at jeg ikke klarte å tenke. Det var som mitt indre hvitnet. Kraften i den plutselige skammen var den eneste av følelsene i barndommen som kunne måle seg med redselen i intensitet, ved siden av det plutselige raseriet, da, og alle tre hadde det til felles at jeg *selv* liksom ble utradert. Det var *bare* den ene følelsen som gjaldt (Knausgård, 2009, s. 27).

Siri Gullestad sier om dette: «Avvisningen av barnets søkende og utstrekkinge bevegelse er skammen kilde.» Det er den manglende bekreftelsen fra faren som gjør at barnet ikke blir i stand til «å eie sine egne følelser». Slik skjer det en avspaltning, og «kontakten med det autentiske selvet brytes». Jeg føyer til at denne scenen fra verkets åpning kan leses som nøkkelen til å forstå den rollen skammen spiller i *hele* det seksbinds store romanverket, og dermed også forstå guttens voldsomme angst for at identiteten skal utslettes. Farens latter skaper en blanding av skam, redsel og raseri, som gjør at gutten føler seg *utradert*. Følelsen skildrer en kroppslig erfaring, redselen for utslettelse. I raseriet som følger skammen, ligger det dessuten en kraft, en energi. Den overskridelsen som jeg-fortelleren og romanpersonen Karl Ove søker gjennom hele verket, har sin opprinnelse her, tenker jeg. Stemmen til den voksne fortelleren har like før denne scenen utfoldet seg i metafysiske refleksjoner som dreier seg om å forstå verden, både det som er for lite for det blotte øyet, og det som er for stort, som «skysystemer, elvedeltaer, stjernebilder» (s. 14–15).

Skammens opphav fins tidlig, i kroppen, i menneskebarnets sårbarhet og hjelpeløshet

Skammen, angsten og raseriet åtteåringen opplever, former Karl-Oves destruktive selvbilde. Vi kan, med et begrep fra Skårderud, kalle dette for «skammens stemmer» (Skårderud, 2001a). Likevel blir dette en sterk drivkraft i jeg-fortellerens *kunnskapsprosjekt* etter å finne en overordnet mening. For jeg-fortelleren blir det også en kilde til kreativitet, til det som former ham som dikter.

Skammen over å ikke bli elsket

I et omfattende forfatterskap har Vigdis Hjorth skrevet fram ulike sider ved skammens ansikter. Mest gripende i kjærlighetsromanen *Om bare* (2001), der hovedpersonen Ida gir seg hen i et kjærlighetsforhold som etter noen gode år blir stadig mer destruktivt og skadelig. Det fører med seg skam. Skammen over ikke å føle seg verdig til å bli elsket, skam over at hun som elsket person

er utbytbar, over at den elskede kjærtegner andre kvinners bryst og kjønn på samme måte som han gjør med hennes. Det er ikke sjalusi hun føler over at han er sammen med andre, men en skamfølelse som blir overveldende. Hun føler skam fordi elskeren og hun ikke deler opplevelser av det de har hatt sammen, kjærlighetshistorien deres er ikke en historie de har felles. Elskeren føler ikke skam, altså kan vi si at Hjorths framstilling av skam her er kjønn. Men skammen er ikke bare ødeleggende, den fører til at hun setter grenser. Dette tåler hun ikke. Hvis det skal være slik, må det bli slutt, og så gjør hun det slutt. Skammen redder henne fra å bli i det skamløse, slik sett er skammen beskyttende. Ida skammer seg ikke over kroppen sin, heller ikke over sin seksualitet, til forskjell fra slik flere av de litterære kvinneskikkelsene til Amalie Skram og Sigrid Undset gjorde mange år tidligere.

Erindring og skam

I Hjorths roman *Arv og miljø* (2017) har jeg-fortelleren Bergljot i mange år levd i konflikt med foreldre og søsken, etter at hun har villet få dem til å erkjenne at hun ble misbrukt av faren. Når hun forsøker å få aksept for sin historie, blir hun møtt med beskyldninger om at hun vil ødelegge familien, og særlig moren. I en scene helt i begynnelsen av romanen har hun vært med på et debattmøte og blir etterpå sittende og fortelle de andre meddebattantene om arvestrid og hyttestridd og morens overdose, og så følger disse reaksjonene:

Jeg skammet meg mens jeg snakket og skammet meg da jeg så ansiktene til dem som hørte på og skammet meg på veien hjem, over hvordan jeg hadde fortalt om hyttetakster og overdose, barnslig og i fistel, på måter som tilhørte barndommen, den dumme ungdommen, skammet meg gjennom natten, fikk ikke sove for skam over at jeg ikke var voksen, for at jeg ikke kunne fortelle på en moden og avbalansert måte, for at jeg ble et barn igjen (Hjorth, 2017, s. 21).

Det er flere spor av skammens opphav i dette tekstutsnittet. Det er den insisterende gjentakelsen, rytmen som gjentakelsen av ordene *skammet meg* skaper. Gjentakelsen minner meg om Freuds artikkel om repetisjon, erindring og gjennomarbeiding (Freud, 1914/2011). Gjentakelsen er smertefull, men uten den er erindringen ikke tilgjengelig, og uten erindring ingen forløsning, ingen gjennomarbeiding. Men hva er det som erindres? Det er en skam som knyttes til barndommen. Den voksne som blir som barn igjen, ikke på den gode måten som gjør oss verdige til å komme inn i himmeriket, det er barnets sårbarhet og hjelpeløshet som hentes fram. Den sårbare kroppen! Selve kjernen i romanen avdekker, gjennom stadig nye gjentakelser; at det som hendte da Bergljot var fem år og fram til hun var sju, var farens overgrep. Og, forteller tekstutsnittet oss også, det å *fortelle* fyller henne med skam. Samtidig må hun fortelle, hun må fortelle om det som ligger der under skammen, erindringen om, eller kanskje snarere sporene etter overgrepet, slik det kommer til uttrykk i at hun blir syk, hun drømmer, hun må drikke, hun må få hjelp, gå i psykoanalyse, og hun må inn i språket, gripe språkliggjørelsen, hun må fortelle, få noen til å lytte til historien sin, til *offerets* historie. For å finne seg selv, den identiteten som er hennes egen, ikke familiens bilde av hvem hun er. Det er en elegi, en klagesang, en stadig bevegelse i teksten, gjennom at motiver gjentas og utvides, men det blir, sier Bergljot, ingen tilgivelse, ingen forsoning:

For det var ikke enkelthendelser og ingen ferdig fortelling, men en uopphørlig utforskning, en nødvendig utgraving full av kortslutninger og ufrivillige hjemsokinger. Og min tapte

barndoms nærvær, dette tapets evige tilbakekomst var det som gjorde meg tydelig for meg selv, en del av min eksistens som gjennomsyret selv den minste følelse i meg (Hjorth, 2017, s. 341).

Blikket

Dag Solstad er selvbetraktningens dikter framfor noen. Det å bli sett av andre medfører for mange av hans romanpersoner en opplevelse av ufrihet, ubehag og skam. *T. Singer* (1999) begynner slik:

Singer led av en særegen form for skamfølelse, som slettes ikke plaget ham til daglig, men som nå også dukket opp, som en erindring om en pinlig forståelse av en eller annen art, og som fikk ham til å stanse opp, stiv som en stokk, med et fortvilet uttrykk i ansiktet, som han straks skjulte ved å føre begge sine hender opp foran det, mens han høyt utbrøt: – Nei, nei. (Solstad, 1999, s. 5).

Denne skammen er utløst av minnet om en opplevelse fra han var gutt. Han er i en lekebutikk sammen med en kamerat og later, med «en forsert latter», som om han synes kameratens lek med en mekanisk trekkoppleke er morsom. Da han oppdager at onkelen må ha vært der en stund og iaktatt ham og hørt hans kunstige latter, føler han skam. For onkelen vet at han ikke er slik som han oppfører seg, «med en forferdelig uekte latter». og dermed føler han seg «gripet og avkledd». Det er innenfor en annens blikk at skammen utløses, og han må skjule ansiktet ved erindringen om denne hendelsen.

Selvet er et selv bare gjennom den andres anerkjennelse. Det er denne avhengigheten Solstads romanfigur T. Singer protesterer mot når han som godt voksen mann trekker seg tilbake til total ensomhet for ikke å bli gjenstand for andres vurderende blikk.

Foreldres skam

Vigdis Hjorth beskriver en forelders skam over en voksen sønn i romanen *Snakk til meg* (2010). Romanen handler om den middelaldrende enken og bibliotekaren Ingeborg, som reiser til Cuba, blir forelsket i en yngre, svart mann, som hun gifter seg med og forsøker å få oppholdstillatelse til i Norge. Det mislykkes, og en dag har han reist. Sosial skam er forbundet med dette forholdet. Men den skammen som griper mer, som går dypere, er skammen hun føler som mor. Hennes voksne sønn vil ikke ha noe med henne å gjøre! Han svarer sjelden på brev eller sms-er. Han vil ikke komme hjem på besøk. Mer smertelig enn den sosiale skammen hun føler overfor naboene, er det at hun skammer seg innenfor sitt eget blikk. Selvrefleksjonen, selviakttakelsen og selvgranskingen fører til en dyster innsikt. Skammen over ikke å bli elsket som den hun er: Hennes egen sønn elsker henne ikke, og det fører til en så dyp skam at alle bånd til livet brytes. Slik jeg leser slutten på romanen, er den full av tegn og symboler som viser at den friheten hun sier hun føler, er den friheten bare døden kan gi.

Er det alltid slik at det er meg selv som er skammens kilde? I *Ellevte roman, bok atten* (1992) forteller Solstad om Bjørn Hansens merkelige liv som kemner på Kongsberg. Jeg kaller livet hans merkelig fordi han bestemmer seg for å *fake* at han er ufør, at han er blitt lam. Dette skjer i samarbeid med legen hans, og gjennomføres ved en fiktiv operasjon i Litauen, der alle papirer ordnes. Man skulle vel tro at dette narrespillet overfor omverdenen, med utbetaling av forsikringspenger, engasjering av hjemmesykepleie, forstillinger overfor nære venner, ville utløse en skamfølelse. Men nei, det er ikke her vi finner Bjørn Hansens skam. Før dette skjer, har han opplevd det han tror skal bli en stor glede;

sønnen som har bodd nordpå, og som han ikke har sett på så mange år, kommer til Kongsberg for å studere til å bli optiker (!), og vil gjerne bo hos sin far. Bjørn Hansen blir rørt, ikke minst fordi sønnen i brevet bruker ordet far. De er far og sønn, det betyr noe for ham. Men sønnen skuffer ham, han er skrytende, brautende, usjenerøs, mangler sosial teft, det er åpenbart at ingen liker ham. Men det verste er at han, faren, selv ikke var sikker på «at han liker sin eneste sønn, altså det eneste som ville være etter ham, til slutt. ... Han orket ikke sønnens belærende og skrytende vesen» (1992, s. 101). Og han kommer fram til at han ikke kan gi sønnen den anerkjennelse som gjør ham til en sønn. «Min stakkars faderløse sønn, tenker han» (s. 110).

Det sies ikke med klare ord at han skammer seg over sønnen, men det er ingen tvil om at han gjør det. Mest av alt uroer det ham at sønnen ikke forstår seg selv, altså at han mangler selvrefleksjon, selvinnsikt, evnen til å se seg selv med andre øyne, med Sartres ord, slik han fremtrer for Andre. Han er altså skamløs, og at han skal bli optiker, den som kan rette opp andres blikk, er selvsagt dypt ironisk. Bjørn Hansen lider fordi han skammer seg på sønnens vegne.

Skjønnlitteraturen gjør det mulig å nærme seg skammen, forstå dens ulike stemmer og tause uttrykk

Både Solstad og Hjorth beskriver en stor smerte hos den faren og moren som opplever at sønnen ikke vil ha noe med dem å gjøre. Kanskje ville Bjørn Hansen ikke gjennomført sitt selvdestruktive prosjekt dersom forholdet til sønnen hadde utviklet seg til et anerkjennende far-sønn-forhold. Men det er en viktig forskjell mellom de to skamfortellingene, for mens Solstads Bjørn Hansen skammer seg mer over sønnen enn over seg selv, skammer moren i *Snakk til meg* seg mest over selv.

Skammen over den eller de andre

I 16.07.41 (2002) forteller Dag Solstad om en sønn som påtar seg farens skam. Den voksne jeg-fortelleren, Dag, er på vei til et selskapslokale i hjembyen Sandefjord, der skoleklassens 40-årsjubileum skal feires. Han husker ikke adressen og kommer i stedet fram til en bakgård han kjenner igjen, der en luftbalkong fører ut fra det som var hans barndomshjem; «Skjenselens balkong» kaller han den nå. Den vekker minnene fra mange år tilbake, til begynnelsen av 50-tallet. I loftsboden har han funnet en «kolleksjon av lektøysfallskjermene» (s. 181), som faren i sin tid arbeidet med. Men farens prosjekt var mislykket, og fallskjermene ble liggende i store esker i loftsboden. Det er disse Dag som guttunge kommer over. Sammen med vennen Gunnar morer han seg med å kaste dem ut fra balkongen, se dem folde seg ut, for så å falle sammen på bakken. Andre barn kaster disse fallskjermene rundt i den lille byen. Det var et «fornedrende syn», skriver Solstad, om alle de hvite skjermene som nå var å se i Sandefjords gater (s. 194). Gutten Dag møter så faren på stasjonen der han kommer fra arbeid i Tønsberg, og sammen går de nedover Jernbanealleen der «de hvite fallskjermene (lå) strødd overalt» (s. 210). Faren er fjern og vennlig, tenker antakeligvis på sin nye oppfinnerdrøm, å lage en evighetsmaskin. Så det «var bare jeg som gikk min fars fornedrelsens vei. Fordi det var min skyld, jeg hadde oppdaget fornedrelsen av min familie, mens far for lengst hadde fjernet seg fra disse mindre problemer. Sol. Måne. Konstellasjonene der ute. Mens jeg vasser i fars fornedrelse» (s. 211). Han tar på seg farens skam, leser jeg. Det er den skammen som har gjort ham til forfatteren Dag Solstad, som «har en oppgave å utføre, og den har jeg ennå ikke fullført». To forfattere, Knausgård og Solstad, viser at skamfølelse kan bli en sterk drivkraft i forfatterskapet. Hos Knausgård ga skammen en rasende kraft

til kampen for å bli fri fra farens blikk. Drivkraften i Solstads diktergjerning er annerledes, den bunner i ønsket om å gjenopprette farens verdighet.

Jeg tenker at fortellinger om skam også kan dreie seg om å vise hvordan det er å leve i skambelagte livsforhold. Lars Ramslies debutroman *Biopsi* (1997) handler om skam, selv om jeg tror ordet skam ikke forekommer der. Det er en oppveksthistorie om jeg-fortellerens forhold til faren, som var en anerkjent bokser, før han ble skadet i en bilulykke slik at han måtte amputere beina, etter hvert er han blitt narkoman som følge av medisinbruk og lever i uverdige forhold.

Jeg-fortelleren henvender seg ofte til faren med tiltalepronomen du, slik han av og til gjør til kjæresten og også til leseren. Slik inkluderes vi i fortellingen, kanskje kan vi si at vi gjøres ansvarlige i den forstand at vi må tenke over hvem vi er under denne fortellerens granskende blikk, og hvordan vi vil betrakte et liv som det Ramslie skildrer at faren i romanen har.

Fortellingen om faren berører i høy grad det jeg har kalt for skammens domener, den sårbare kroppen, urenheten, forfallet, døden, de andres blikk, den sosiale fornedrelsen. En betennelsestilstand i farens kropp affiserer blodsirkulasjon og tarmfunksjon og gjør han avhengig av smertestillende midler. Sønnen tar seg etter hvert mer og mer av faren. Han finner ham ofte døddrukken på sofaen, det lukter blod, avføring og piss i rommet.

Men skammen er ikke bare ødeleggende, den fører til at hun setter grenser

Når de er ute, er blikkene som rettes mot faren, fylt av redsel, avsky, forakt. Fortelleren skammer seg ikke over faren, men jeg leser ham slik at han fanger opp de andres blikk på faren, og at de antar at faren og også sønnen skammer seg. Faren dør og blir obdusert, for at dødsårsaken kan fastslås. Obduksjonsrapporten kan beskrive alle kroppens organer i detalj; hullet i endetarmen, nyrene som ikke fungerte, forkalkningene i hjertet, likevel kan den ikke fortelle hvem faren var. I detaljene om kroppens organer finnes ikke farens fortellinger om stjernebildene, eller om bølgenes bevegelser mot metallet i et skipsskrog. Sønnen erstatter den livløse rapporten med minner og bilder fra et liv. Den sårbare og ødelagte kroppen til faren framkaller avsky hos de som betrakter den, mens jeg-fortelleren viser at denne kroppen skjuler et liv med verdighet, med sanger, kunnskaper og engasjement. Ramslies beskrivelser er smertefulle, og det kommer også til uttrykk i en opphakkert fortelling, og en insisterende fortellerstemme, med rytmiske gjentakelser og groteske gjengivelser av kroppslig nærvær. Slik gir Ramslie leseren rom både for innlevelse og medlidenhet.

Tap, savn, smerte og sorg

Bergljot Hobæk Haffs roman *Skammen* (1996) kretser om ulike former for skam og kunne fortjene en egen artikkel. Her skal jeg bare stoppe et øyeblikk ved et utsagn fra presten Vemund Hov, hovedpersonens far, som blir anklaget for landssvik, og som kaller seg selv hjemløs. Han knytter skam og sorg sammen, ved å kalle dem for «trofaste følgesvenner som sjelden lar en i stikken» (s. 227). Forfatterne jeg har skrevet om her, forteller også om hvordan skam hører sammen med savn og sorg, smerte og tap. Enten en kaller Knausgårds kamp for en kamp med eller mot faren, vitner denne kampen om et tomrom der faren skulle vært en elskende og favnende far. Skammen blir et tegn, et symptom på fraværet av kjærlighet, en sorgfull opplevelse av savn. Og er ikke skammen som følger opplevelsen av ikke å være elsket, slik Hjorth skriver om Ida i *Om bare*, en sorg over en mangel, ved relasjonen og ved henne selv, fordi det er noe som er tapt? *Arv og miljø* forteller også direkte om Bergljots sorg over at faren ikke lenger elsker henne. Etter at overgrepene har opphørt, unngår

han henne, gir henne aldri en klem, tar aldri på henne mer. «Faren tok ikke på den eldste datteren etter at hun ble sju år, rørte henne ikke etter at hun ble sju år, (...) ga henne aldri et fysisk kjærtegn etter at hun ble sju» (s. 292). For Bergljot var farens overgrep også kjærtegn, den «første sorgen» (s. 335) opplevde hun da faren ble fraværende og kald, for han var hennes «første og største ulykkelige kjærlighet» (s. 336).

En av de vakreste og tristeste beskrivelser av skam, tap og sorg har jeg funnet i Per Pettersons roman *Jeg nekter* (2012), som blant annet handler om hvordan et vennskap gikk i stykker. Tommy og Jim har akkurat bekreftet for hverandre hvor sterkt og nært vennskapet deres er. Da knaker det i isen under dem der de går på skøyter, og de blir redde begge to. Men Jim slår, bevisst eller ubevisst, det vet han kanskje ikke selv, ut med hånden, og slik blir Tommy slått og seiler tilbake over isen, mens Jim selv får stor fart framover mot land. Da Tommy kommer fram til ham, har Jim tatt av seg lua, og vil på ingen måte ta den på igjen, selv om vennen forsikrer ham om at han vil fryse øra av seg. Her er skammens grunnsituasjon skildret:

Og det var sant at Jim frøys på øra, kulda skar dem tvers igjennom, det gjorde vondt, og han kjente en ubendig trang til å dekke dem, skjule dem begge, legge hendene over, ta på seg lua, men han måtte fryse litt til, det kjentes riktig, det var akkurat det han måtte, bare noen minutter til var han nødt til å holde ut, det var ingen vei utenom (Petterson, 2012, s. 153).

Jim, som er den mest sårbare av de to guttene, vil fryse bort skammen. Men han har tapt selvrespekten sin og forsøker å ta livet sitt. Da Tommy besøker ham på sjukehuset, tar Jim opp episoden på isen, han har ikke glemt den, og vi forstår at det er derfor vennskapet gikk i stykker. Jeg tror det er slik at skammen han opplevde den gangen, blir årsak til bruddet, og skaper savnet og sorgen som ikke bare han føler, men som Tommy i enda sterkere grad uttrykker da han 30 år senere tenker: «Hvordan hadde jeg kunnet leve så lenge uten han.» Tre ganger til gjentar han denne setningen, så sterk er denne følelsen av tap og sorg, og han begynner å grine (s. 239).

Avsluttende refleksjoner

Skam er en følelse som inviterer til refleksjon. Den minner oss om vår egen utilstrekkelighet, slik at vi ikke fristes til å bli omnipotente. Den tause skammen innbyr til en samtale med meg selv, slik at jeg i større grad forstår meg selv, hvem jeg er. Skammens ulike stemmer aktiviserer mitt forhold til andre mennesker. Og skammens kulturelle uttrykk inspirerer til samfunnsengasjement. Likevel kan skamgjøring, gjennom gruppepress, sosiale medier og offentlig angrep, ofte oppleves som knugende. Da blir skamløshet en måte å forsvare seg på. Det er selvsagt ikke bare i den muslimske kulturen slik Amina Bile (Bile, Spour & Herz, 2017) og hennes medforfattere beskriver, at skamming er et problem. Martha Nussbaum (2006) trekker fram hvordan mange grupper, som for eksempel funksjonshemmede, stigmatiseres, fordi de bryter med våre forestillinger om perfeksjon, og minner oss om vår kroppslige og mentale skrøpeligheit.

Skjønnlitteraturen gjør det mulig å nærme seg skammen, forstå dens ulike stemmer og tause uttrykk. Som Nussbaum framhever, leder diktningen oss til å utforske og utvikle vår forestillingsevne. Slik kan vi få en helt unik tilgang til andres verden. Dermed får vi refleksjonsrom for å forstå skammen, hva som er akseptabelt ved den, hva som gjør skade, og at det likevel alltid vil være grenser for vår forståelse av skam.

* Dette essayet bygger på et foredrag forfatteren holdt under Poliklinikk for spiseforstyrrelsers jubileumsseminar «Kroppen. Skammen. Kunsten» på Litteraturhuset i Oslo høsten 2016.

Referanser

- Bile, A., Spour, S.N., & Herz, N. (2017). *Skamløs*. Oslo: Gyldendal.
- Engelstad, I. (2005). Skam, seksualitet og selvfølelse. *Nytt Norsk Tidsskrift*, 22, 154–164.
- Engelstad, I. (2006). Og de skammet seg. Noen litterære eksempler. I P.T. Andersen (red.), *Lesing og eksistens. Festskrift til Otto Hageberg* (s. 281–296). Oslo: Gyldendal.
- Engelstad, I. & Gullestad, S. (2012). En litteraturforsker og en psykoanalytiker leser Sigmund Freud og Karl Ove Knausgård. I J. Øverland & I. Engelstad (red.), *Freud, psykoanalyse og litteratur* (s. 145–171). Oslo: Gyldendal.
- Engelstad, I. (2016). Avsky og medlidenhet. Lars Ramslie *Biopsi* (1997) og *Liten fugl*. Mors bok. *Sangen om skogen og kornet* (2014). I Å.M. Osmundsen et al. *Modernitet, barndom, historie. Festskrift til Harald Bache-Wiig* (s. 227–243). Oslo: Novus.
- Freud, S. (2011). Erindre, gjenta og gjennomarbeide. I S. Freud, *Mellom psykoanalyse og litteratur. Tekster i utvalg ved I. Engelstad og J. Øverland* (s. 126–134). Oslo: Gyldendal. (Første gang publisert i 1914).
- Haff, B.H. (1996). *Skammen*. Oslo: Gyldendal.
- Hjorth, V. (2001). *Om bare*. Oslo: Cappelen Damm.
- Hjorth, V. (2010). *Snakk til meg*. Oslo: Cappelen Damm.
- Hjorth, V. (2016). *Arv og miljø*. Oslo: Cappelen Damm.
- Knausgård, K.O. (2009). *Min kamp*. Oslo: Oktober.
- Nussbaum, M. C. (2006). *Hiding from Humanity. Disgust, Shame, and the Law*. Princeton: Princeton University Press.
- Petterson, P. (2012). *Jeg nekter*. Oslo: Oktober.
- Ramslie, L. (1997). *Biopsi*. Oslo: Oktober.
- Sartre, J.-P. (1993). *Væren og intet. Utvalg ved Bernt Vestre*. Oslo: Pax.
- Skårderud, F. (2001a). Skammens stemmer – om taushet, veltalenhet og raseri i behandlingsrommet. *Tidsskrift for Den norske legeförening*, 13, 1613–1617.
- Skårderud, F. (2001b). Tapte ansikter. Det tragiske mennesket. I T. Wyller (red.), *Skam. Perspektiver på skam, ære og skamløshet i det moderne* (s. 37–69). Bergen: Fagbokforlaget.
- Solstad, D. (1999). *T. Singer*. Oslo: Oktober.
- Solstad, D. (2002). *16.07.41*. Oslo: Oktober.